

музея волынских немцев в Линстове // Российские немцы: Научно-информационный бюллетень. – М., 2003. – №4. – С.18–19.

А н н о т а ц и я

Анализируются источники, которые освещают историю жизни и быта немецкой национальной меншины на Волини на протяжении XIX–XX в.

Файна Рябчикова

**ДІЯЛЬНІСТЬ В. Г. КРАВЧЕНКА У СПРАВІ ЗАСНУВАННЯ
НОВИХ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ НА ВОЛИНІ**

Позитивною тенденцією у розвитку сучасного українського музейництва є нарощування інноваційних тенденцій, реагування на нові вимоги суспільства. Однак такі процеси вимагають й застереження щодо сліпого наслідування, бездумного перейняття “передового досвіду” інших країн. Погоджуючись з висновком дослідниці А. Погорелової про те, що масштабне освоєння музеями сучасних досягнень і підходів можливе лише на основі стратегічних, довготривалих цілей і потребує здійснення цілісної культурної політики держави [13, с. 3], вважаємо необхідним додати ще одну важливу складову цього процесу: збереження (а часом й відновлення) національного підґрунтя, звернення до часом забутих практик у музейній діяльності. З огляду на це актуалізується вивчення історії музейної справи в Україні загалом, досвіду функціонування окремих музеїв зокрема.

Історія українського етнографічного музейництва багата на приклади самозреченої праці, цілковитої духовної відданості музейній справі. Показовою щодо цього є діяльність етнографів та істориків-музеєзнавців Д. Яворницького, М. Сумцова, В. Бабенка, М. Біляшівського, Д. Щербаківського, І. Свенціцького та ін. Особливе місце у розвитку етнографічного музейництва на Волині посідає Василь Григорович Кравченко, який, володіючи неабияким практичним досвідом у царині народознавства, вдавався й до розробки теоретичних засад музейної та етнографічної діяльності. Результатами цієї роботи стали численні етнографічні програми [2, с. 96], наукові розвідки у справі техніки та методики краєзнавчої роботи [15; 16], а також розробка наукових принципів етнографічного музейництва [21].

Саме дослідженню діяльності В. Г. Кравченка щодо визначення та обґрунтування основ і напрямків роботи в музеї, а також його практики започаткування нових музейних закладів присвячена запропонована стаття. Автор поставила собі завдання з'ясувати розроблені вченим-етнографом теоретичні засади функціонування музейних закладів; проаналізувати складену ним „Програму по улаштуванню етнографічного музею”; висвітлити роботу В. Г. Кравченка у справі залучення широких кіл інтелігенції до музейної діяльності.

Діяльність завідувача етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею В. Г. Кравченка частково висвітлена у працях Скрипник Г. А. [24], Дмитренко А. А. [5], Костриці М. Ю. [7], Лащука Ю. [9], Гарбузової Л. Г. [3; 4], Білоуса П. В. [1], Ланчука Н. В. [8], Скрипки В. [23], Маньковської Р. В. [11], Лободи Т. М. [10] Названі вчені досліджували значно ширшу проблематику, тому зверталися до питання діяльності В. Г. Кравченка по заснуванню музейних закладів лише побіжно.

На початку 20-х рр. XX ст., після завершення війни та переходу до мирного будівництва перед музейними установами України постала проблема розробки наукової

концепції діяльності. Як всебічне обґрунтування цілей і задач створення, функціонування та розвитку музею, а також способів та засобів їх реалізації [25, с. 70-71], наукова концепція вимагала фундаментальних знань музейної справи, практичного досвіду роботи в музеї. Однак не кожному музейному закладу України вдалося розпочати свою роботу на основі попередньо розробленого плану. Музейні осередки цього періоду здебільшого виникали без заздалегідь розроблених та обґрунтованих програм [24, с.102]. Серед небагатьох винятків був етнографічний відділ Волинського центрального музею, який очолював відомий дослідник В. Г. Кравченко. У 1921 р. ним була укладена програма облаштування етнографічного музею, яка значною мірою відповідає сучасному визначенню – розробка наукової концепції музею. Слід відзначити, що програма була розроблена на основі плану етнографічного музею імператора Олександра III у Петербурзі і перероблена для „збирання матеріалів в межах України” [17, арк. 1].

У рукописних фондах Інституту етнографії, фольклористики та мистецтвознавства ім. М. Рильського зберігаються 2 примірники даної програми: один рукописний [17], інший – машинописний [21]. Причому зберігаються вони у різних фондах: рукопис – в особовому фонді № 15 “В. Г. Кравченко”, а друкований варіант – у фонді № 16 “Волинський науково-дослідний музей”. За змістом примірники документів практично ідентичні. У рукописі лише міститься розділ про звичаєве право, відсутній у машинописному варіанті. Очевидно, рукописний примірник є початковим, чорновим екземпляром, з якого був передрукований “на чисто” машинописний. Важко визначити, чому в надрукованому примірнику відсутній останній розділ про народне право. Можливо, прикінцеві сторінки з означеною частиною були загублені. Ймовірніше, В. Г. Кравченко не став включати цей розділ до програми, оскільки робота по ньому передбачала лише збір етнографічних матеріалів, результати якої не могли бути представлені в музейній експозиції.

Обсяг машинописного примірника становить 29 надрукованих з обох сторін аркушів формату А 4. Програма складається з передмови та восьми розділів, деякі з яких поділені на підрозділи. Текст програми являє собою перелік пронумерованих запитань, на які засновникам музею слід було знайти відповіді. Одночасно даються рекомендації щодо збору предметів музейного значення, фотографій та замальовок. Таким чином, програма улаштування музеїв є подібною до програм по збиранню етнографічних матеріалів.

Етнограф А. А. Дмитренко справедливо зазначила, що особливістю музейництва Східної Волині 1920-х рр. є створення широкої мережі сільських та районних музеїв, які розгортали дослідницьку діяльність у галузі етнографії [5, с. 40]. Таким чином, складена Василем Григоровичем програма по улаштуванню етнографічних музеїв мала вагоме прикладне значення, будучи своєрідною інструкцією для новостворених установ.

Завідувач етновідділу Волинського науково-дослідного музею проводив серед населення краю значну популяризаторську роботу з метою розповсюдження ідеї утворення нових музейних закладів. У вересні 1922 р. в статті „До майбутніх молодих етнографів Волині” В. Г. Кравченко закликав свідомі сили суспільства брати участь “у дослідній роботі, у будівництві музею” [6, с.68]. У 1924 р. на губсемінарі політосвітробітників Волині у м. Червона ним були прочитані лекції про утворення музеїв при сільбудах та хатах-читальнях, а райорганізаторам трудшкіл Волині – про утворення місцевих шкільних музеїв [18, арк. 116]. У липні 1925 р. вчений прочитав лекцію “Краєзнавство і музей” Звягельським педкурсам, а губсемінарові лікнепу – “Об’єднана праця шкільних та позашкільних просвітніх гуртків на селі та утворення музею” [6, с. 69].

Окрім цього В. Г. Кравченко проводив також індивідуальні інструктажі у справі улаштування нових музеїв. Дані про них ми знаходимо у щоденниках етнографічного

відділу. Зокрема, у вересні 1922 р. він мав розмову з представником Звягельського району щодо утворення музею у м. Звягелі [20, арк. 53]. У березні 1924 р. вчителі педкурсів Білич та Полянських „прибули для інструктування їх в справі закладу Музеїв та викладання Етнографії” [20, арк. 137]. У липні 1925 р. В. Г. Кравченко дав рекомендації завідувачому сільбудом Михайлу Опанасовичу Ревчуку „в справі закладання краєзнавчого музею” [20, арк. 179 зв.]. Сам Василь Григорович у додатку до анкети у 1934 р. зазначав, що „дав листовно і за власний кошт понад 2000 неплатних порад у справі набування матеріалів в натурі, будування по ним музеїв і т. п.” [14, арк. 114 зв.]. Таким чином, він систематично проводив різнопланові заходи, з метою заохочення широких кіл громадськості до улаштування музеїв.

Слід зауважити, що вказана програма була адресована у першу чергу аматорам, людям, які були мало знайомі з етнографічною наукою та музейною справою. З огляду на це В. Г. Кравченко детально описав кожен пункт цього документу, а також до окремих розділів подав “уваги” – важливі практичні зауваження. У передмові до програми наголошено, що для легкості користування зміст програми „розбитий на певні відділи та підвідділи, всякий підвідділ має своє окреме рядкове чергування. А цеє останнє за тим, щоб той, на відповідальності кого буде лежати організація Музею, по можливості міг би поступово вичерпати натурі усе те, про що тут запитується” [21, арк. 1 зв.]. Водночас було також справедливо зауважено, що програма не претендує на довершеність, оскільки у ній неможливо спрогнозувати усіх локальних особливостей матеріальної культури. Тому майбутнім засновникам музеїв була „надана можливість доповнювати загальний програм” [21, арк. 1 зв.].

Володіючи неабияким досвідом дослідницької та музейної діяльності, В. Г. Кравченко, був твердо переконаний у тому, “що не можна відмежовувати дослідної роботи від музейної, це мусить бути одне ціле” [6, с. 68]. Він особливо наголошував на тому, що новостворений етнографічний музей перш за все повинен зосереджуватись на науковому дослідженні “місцевої Етнографії”. Треба відмітити, що дослідницька зорієнтованість музейних закладів у радянській Україні є характерною для періоду 1920-1930-х рр., який вважають розквітом краєзнавства, відтак наголошення на науково-практичному вивченні традиційної культури відповідало умовам та вимогам того часу.

Реалізація в Україні в означений період політики коренізації активізувала як розвиток національних меншин республіки, так і вивчення їх історії, побуту та традицій з боку державних установ [12, с. 6]. У програмі В. Г. Кравченко також звертав увагу на те, що окрім дослідження побуту українців, слід усебічно вивчати традиційну культуру усіх народів, а „також і те, як вони рогортались під впливом самих різноманітних природних та історичних умов в межах України” [21, арк. 1].

На рівні з дослідницькою складовою діяльності вчений у роботі музейної установи виводить на перший план і освітньо-виховну функцію, а саме, допомогу освітнім закладам у навчальному процесі “шляхом навічного огляду зібраних річей” [21, арк. 1]. Разом з тим було відмічено, що новостворений музей зможе у повній мірі виконувати покладені на нього освітні завдання лише тоді, коли набуде достатню для характеристики духовного та матеріального побуту народу кількість предметів. З огляду на це, на початковому етапі заснування музею В. Г. Кравченко радив зібрати відомості про вже готові збірки, “що перебувають по приватних особах”, а також про людей, які б могли допомагати в роботі музею [21, 1].

У програмі улаштування музеїв автор наголошував на тому, що у створенні нового музейного закладу повинні допомагати „всі особи і установи, які допіру близько стоять до

народного життя” [21, арк. 1]. Слід відзначити, що залучення широких мас населення до збиральницької та дослідницької діяльності було своєрідним кредом вченого. До 1921 р. у етнографа уже був напрацьований чималий досвід зібрання етнографічних матеріалів посередництвом численних дописувачів. Сьогодні ці документи зберігаються у рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського [22]. До такої практики, яка власне вже довела свою результативність, Василь Григорович радив апелювати й в означеній програмі. Зокрема, у ній було чітко визначено, що “всякий музей лише тоді буде гарно збудований, коли в утворенні його братимуть участь не тільки справедливі знавці цієї справи, але й ще й ті, що люблять народній побут – захоплені ним – які можуть бути особливо корисними, особливо в тих галузях народознавства, де вимагається безпосереднє знайомство з найменшими подробицями зовнішнього побуту та морального складу місцевої людності” [21, арк. 1].

У програмі не було обійдено увагою й проблему відбору в процесі комплектування фондів музею предметів музейного значення. Зокрема, В. Г. Кравченко вказував на те, що необхідно в однаковій мірі збирати речі, що репрезентують як матеріальну, так і духовну культуру населення, оскільки ці дві складові взаємопов’язані між собою і становлять одне ціле. З огляду на це досвідчений етнограф радив обов’язково занотовувати зразки народної творчості, такі як: казки, пісні, перекази, приказки, замовляння, загадки та ін. [21, арк.1 зв.].

Відмітимо, що до такого розуміння єдності матеріальної та духовної складових традиційної культури вчений прийшов не відразу. Зокрема, його учень Н. К. Дмитрук зазначає, що майже вся дореволюційна етнографічна діяльність В. Г. Кравченка полягала у збиранні фольклорного матеріалу. І лише згодом він переконується, що фольклор, духовна культура так міцно пов’язані з культурою матеріальною, що разом вони становлять одне органічне ціле. Зараз це питання настільки зрозуміле, що не вимагає спеціальних пояснень [6, 68].

Василь Григорович визначає музейний предмет, як „документ, що з того чи іншого боку характеризує нарід і його творчість” [21, арк. 1 зв.]. Проте було відзначено й той момент, що не кожен предмет народного побуту може бути цінним для етнографічного музею. Зокрема, у документі зауважено: „не всі річі народної праці мають етнографічне значіння, але тільки ті, які ужиткуються самим народом, напр. – зроблений селянином, по особливій замові якоїсь особи, умивальник, або парцеляновий посуд, не можуть бути розташованими в Етнографічному Музеї. Такі річі мають значіння в Музеї промислового, де найбільша увага скупчується на продукті та його розвої” [21, арк. 2]. Таким чином, при відборі предметів музейного значення особливу увагу слід було звертати на інформативність речей, на те, у якій мірі вони репрезентують саме народне життя, зокрема повсякденний побут [21, арк. 1 зв.-2].

Окрім цього, у програмі було підкреслено, що більшу етнографічну цінність для музею мають ті предмети, які вже були у вжитку, аніж нові, тим більше виготовлені за цільовим замовленням.

Завідувач етновідділу, у якого вже був напрацьований неабиякий досвід музейної роботи (з 1907 р. він обіймає посаду завідувача етнографічної секції Волинського музеї [19, арк. 58], в якій пропрацював на громадських засадах до 1920 р. [19, арк. 24]), націлював укладачів музейних закладів з самого початку збирати не лише окремі речі музейного значення, але й доповнювати їх цілим комплексом додаткових, дотичних до їх виготовлення предметів. Зокрема у програмі зазначалося, що „подаючи будь які зразки народної праці – напр., повсть, сукно, деревляні вироби, вишивки гаптування для повної наукової збірки треба подати також зразки сирого матеріалу та знаряддя, що вживають при

виробництві, а також допомагаючи річі, напр., – нитки, фарба та ін” [21, арк. 2]. Це, звісно ж, значно полегшувало подальшу наукову обробку здобутих експонатів. Слід відмітити, що, власне, і в етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею під керівництвом В. Г. Кравченка практикували набуття експонатів „поруч з дослідженням певного явища, так щоб вони не були у музеї випадковими” [6, с. 68].

У програмі облаштування етнографічних музеїв певним чином висвітлене питання реєстрації експонатів. Зокрема, у ній наведений чіткий перелік відомостей, які слід з’ясувати і записати, перш ніж предмет надійде до музею. Працівникам необхідно було занотувати інформацію про місце походження того чи іншого предмету (село, волость, повіт, губернія), дані про людину, від якої він надійшов, або ж про майстра, який його виробив. Якщо експонат був привезений до музею, також обов’язково слід занотувати звідки і коли він вступив до фондів. Програма націлювала музейних працівників зазначати, чи ця річ була виготовлена для власного вжитку, чи на замовлення, або ж на продаж. Звертається увага й на те, що при реєстрації предмету, обов’язково слід подати його точну місцеву назву. У разі ж, коли річ складається з кількох частин – необхідно зазначити назву кожного з елементів [21, арк. 2].

Якщо предмети музейного значення були зібрані під час польової експедиції далеко від музею і потребували перевезення, то у програмі рекомендували при відправці зібраного матеріалу до кожної посилки скласти детальний опис усіх речей за числами (“ч.ч. (№№)”), водночас кожну річ позначити відповідним їй номером. Якщо це не можливо зробити, тоді на предмет слід чіпляти “квит” з числом. В. Г. Кравченко особливо наголошував на тому, що “річ без зазначення її походження не є етнографічний документ, бо вже сама вона вимагає виявлення себе по іншим річам, походження яких виявлено точно” [21, арк. 2]. Вище вказане можемо порівняти із сучасним документом – польовим описом, який призначений для обліку та опису предметів музейного значення. У ньому, зокрема, заповнюються наступні графи: порядковий номер предмету, дата і місце виявлення або придбання, найменування і короткий опис (до того ж окрім наукової назви, наводиться ще й місцева) та інше [26, с. 392]. Отже, прослідковується певна спадкоємність практик музейної роботи, а подані у програмі рекомендації пройшли випробування часом і довели свою ефективність та практичність.

Власне зміст програми складається з восьми тематичних розділів, що охоплюють різноманітні аспекти традиційно-побутової культури. Зокрема, для вивчення та збору предметів музейного значення пропонувались наступні теми: „Селитьба, будинки, оселя та її приладдя”, „Одяг та оздоби по ньому” (включаючи підрозділи: “Техніка в народньому побуті”, “Їжа й напої”, “Заняття”, “Родинний побут”, “Суєвірря й ворожба”, “Народне лікування”). Кожен з вказаних розділів складається із запитань, які, за задумом укладача, допомогли б музейним працівникам новостворених закладів у повній мірі висвітлити обрану тему, зібрати відповідний етнографічний матеріал і відповідним чином представити його у музейній експозиції. Це в свою чергу дозволило б зробити представлення народного побуту цілісним та об’єктивним.

Василь Григорович протягом усього свого життя вів щоденники (автобіографічні, польові, робочі), що сьогодні зберігаються у рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Значущість цих документів для історичної, етнографічної науки сьогодні важко переоцінити. У програмі облаштування музеїв вчений також зауважував на тому, “що всяка особа, бажаючи вести систематичне упорядкування збірок чи то етнографічних матеріалів взагалі, повинна вести денники своїх праць, занотовуючи до нього усі відомості та вказівки про життя певної

місцевості, які вона здобуває шляхом власних спостережень чи то шляхом розпитувань у місцевих людей. Власне це потрібно для того, щоб цими матеріалами могли скористатися наступні дослідувачі, - без цього-ж наукова праця по Етнографії ніколи не досягне своєї мети” [21, арк. 2]. Нині, опрацьовуючи щоденники В. Г. Кравченка, мимоволі приходимо до осмислення усєї далекоглядності та передбачливості цього великого українського етнографа, який дбав не про своє ім'я в історії, а про подальшу долю накопичених ним та іншими краєзнавцями знань.

Таким чином, уже на початку діяльності етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею його завідувачем була розроблена програма, яка розкривала задачі та напрямки діяльності музейних закладів, прийоми формування музейного зібрання, методика музейної роботи. Програма була результатом науково-теоретичного осмислення уже набутого практичного досвіду у музейній справі. У запитальному листі для наукових робітників, зареєстрованих Всеукраїнським комітетом сприяння вченим В. Г. Кравченко занотував, що був “фундатором” низки музейних закладів на Волині. Зокрема, згідно відомостей запитальника за його “керування на периферії в справі закладання місцевих (краєзнавчих) музеїв” були утворені музеї: у містах Коростені (“округовий”), Городниці й Малині на Коростенщині та Славуті на Шепетівщині (обидва “районові”), у селах Троковичах Черняхівського району, Кропивні Володарського району Житомирської округи (при хатах-читальнях) та ін. [19, арк. 116]. Отже, розроблена завідувачем етновідділу програма пройшла апробацію й мала широке прикладне застосування. Викладені у програмі положення щодо реєстрації музейних предметів, фондової роботи, рекомендації щодо зібрання експонатів та визначення їх етнографічної та музейної цінності є дієвими та актуальними і в наші дні.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоус П.В. Діяльність В.Г. Кравченка як завідувача етнографічним відділом Волинського музею (1920-1931) // Матеріали та тези наук. конференції до 130-річчя Житомир. краєзнавчого музею /відп. ред. Кругляк Б.А. – Житомир, 1995. – С. 63 – 64.
2. Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнограф. програм (друга половина XVIII – XX ст.). – К., 1994.
3. Гарбузова Л.Г. До питання про історію дослідження народної культури Житомирщини у 20-30-х рр. XX ст. // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М.Ю. Костиці: Наук. зб. “Велика Волинь: Праці Житомир. Наук.-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.27 / Голов. ред. М.І. Лавринович. – Житомир, 2004.
4. Гарбузова Л.Г. Етнографічний відділ Житомирського краєзнавчого музею, як центр вивчення народної матеріальної та духовної культури краю // Матеріали та тези наук. конференції до 130-річчя Житомир. краєзнавчого музею /відп. ред. Кругляк Б.А. – Житомир, 1995. – С. 38 – 43.
5. Дмитренко А.А. Становлення етнографічного музейництва на Волині. – Наук. записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. – Рівне, 2006. – С. 38 - 43.
6. Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В.Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 3. – С. 61-71.
7. Костиця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2001.
8. Ланчук Н.В. 130 років Житомирському музею (1865-1995) // Матеріали та тези наук. конференції до 130-річчя Житомир. краєзнавчого музею /відп. ред. Кругляк Б.А. – Житомир, 1995. – С. 10-15.

9. Лашук Ю. Перші музеї на Житомирщині // Народна творчість та етнографія. – 1992. - № 4 – С. 29-34
10. Лобода Т. Василь Кравченко і Волинь // Берегиня. – 1995. – № 1-2. – С. 14-17.
11. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / НАН України; Інститут історії України. — К., 2000.
12. Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас /Упоряд.: М.І.Панчук та ін., - К., 1995.
13. Погорелова А. Музейна справа: Орієнтири розвитку // Українська культура. – 1996. – № 2. – С. 2-3.
14. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (далі – РФ ІМФЕ). – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 1. – од. зб. 2.
15. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 2. – од. зб. 68.
16. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 2. – од. зб. 69.
17. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 2. – од. зб. 130.
18. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 4. – од. зб. 527.
19. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 4. – од. зб. 547.
20. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 „Волинський науково-дослідний музей”. – од. зб. 4.
21. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 „Волинський науково-дослідний музей”. – од. зб. 28.
22. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 „Волинський науково-дослідний музей”. – од. зб. 83.
23. Скрипка В. Народознавчі праці Василя Кравченка // Народна творчість та етнографія. – 1970. - № 6. – С. 54-57.
24. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення та розвиток / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського. – К., – 1989.
25. Шляхтина Л.М. Основы музейного дела: теория и практика. Учеб. пособие. – М., 2005.
26. Юрєнева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2006.

А н н о т а ц и я

Характеризується составлена В. Г. Кравченко “Программа по устройству этнографического музея”, анализируются разработанные им научные основы функционирования музейных учреждений, практическая деятельность ученого по вовлечению широких кругов общественности в работу по созданию новых музеев на Волини.

Антоніна Карацюба

НАВЧАННЯ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (1886-1891 РР)

Про життя та діяльність великого українського історика М. С. Грушевського написано багато робіт [1], менш вивченим залишається період його навчання в університеті, і майже недослідженими зостаються окремі епізоди студентського життя. Особливо ті, які не були прямо пов’язані з науковою роботою молодого вченого, виходили за межі університетської академічної діяльності.

Саме тому, коли серед матеріалів університетського фонду Державного архіву Києва (ДАК) ми виявили документи, що стосуються навчання М. С. Грушевського в університеті св. Володимира, постала необхідність їх опублікування. Важливість такого роду матеріалів тим більша, що цей період його життя залишається найменш вивченим. Документи